

УДК 94(477)«1648/1657»

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ: ПЕРЕЛОМНИЙ МОМЕНТ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648–1657 РОКИ)

Закоморний Я.О.

Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті досліджуються питання пов'язані з однією з ключових битв Національно-визвольної війни – битви під Берестечком. Автор аналізує як політичні, так і військові фактори, що вплинули на її перебіг. Ця битва мала дійсно переломний характер і істотно змінила подальший хід війни. Поразка в ній позбавила козацьке військо стратегічної ініціативи. Автор доводить, що серед причин цього, не лише зрада Кримського ханства, але й відсутність довіри та низький рівень координації власних дій всередині козацько-селянського війська.

Ключові слова: Берестечко, битва, козаки, татари, національно-визвольна війна.

Постановка проблеми. Прагнення до незалежності, цілісності і соборності власної держави було притаманне українському народові протягом багатьох століть. У цьому контексті надзвичайно важливими є події Національно-визвольної війни сер. XVII ст., що відбувалася під проводом гетьмана українського війська Богдана Зиновія Хмельницького. Саме тоді українці довели, що гідні тієї свободи за яку боролися. Серед багатьох битв між військом Б. Хмельницького та силами польського короля особливе значення має битва під Берестечком,

що відбулася у червні 1651 р. Вона багато в чому стала переломною та визначила подальший перебіг війни і її підсумки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час роботи над зазначеною темою, автор ознайомився як із загальними роботами з історії українського козацтва, так і зі спеціальними працями, присвяченими перебігу Національно-визвольної війни, зокрема і битві під Берестечком. Серед загальних робіт особливо слід відзначити «Коротку історію козащини» В. Антоновича, який дає характеристику основним битвам у яких приймали

участь козаки [1]. Згадував історик і про доле-носну Берестецьку битву.

Неабиякий інтерес представляють праці, що реконструюють основні події Національно-визвольної війни. Зокрема, на особливу увагу заслуговують роботи В. Смолія та В. Степанкова [6] і В. Чуприни [7]. Їх авторам вдалось достатньо детально відновити хід битви під Берестечком, але, з огляду на узагальнюючий характер праць, поза увагою авторів залишилися окремі важливі деталі, що мали безпосередній вплив на хід і результат битви.

Серед спеціалізованих робіт привертає увагу праця І. Свешнікова [5], в якій автор, спираючись на широке коло історичних джерел, зокрема і археологічних, детально реконструює перебіг битви під Берестечком, проте, на погляд автора, дана робота дещо перевантажена фактологічним матеріалом, їй не вистачає аналітики.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Досліджуючи Битву під Берестечком, автор спробував розглянути цю подію комплексно, враховуючи всю сукупність факторів, що мали вплив на її перебіг, а саме: рівень підготовки війська Б. Хмельницького та його супротивника польського короля Яна Казимира; роль кримського хана Іслям-Гірея; психологічний стан козацтва та відносини між козаками і селянським ополченням тощо.

Мета статті. Отже, спираючись на вже відомі факти з історії битви під Берестечком та враховуючи досягнення попередніх дослідників цієї проблеми, автор поставив собі за мету всебічно проаналізувати всі фактори, що впливали на перебіг битви під Берестечком та визначили її остаточні результати.

Виклад основного матеріалу. Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. була викликана соціальними, національними та релігійними утисками українців, що перебували у складі Речі Посполитої. Об'єднати настрої протесту українців зумів чигиринський староста Богдан Хмельницький, який на власному досвіді відчув несправедливість ставлення з боку польських органів влади.

Ставши гетьманом, він підняв повстання на Січі, яке згодом поширилось на більшість українських земель. Успішному наступу козацького війська сприяла підтримка кримськотатарської кінноти, яку надав хан Іслям-Гірей – на той момент, союзник Б. Хмельницького [7, с. 34]. Після блискучих перемог здобутих козаками у 1648 р. під Жовтими водами, Корсунем та Пилявцями, запорукою яких стала єдність повсталих у купі з ефектом несподіванки для Польщі, українці вийшли на свої етнічні межі. Укладення перемир'я під Замостям тимчасово припинило бойові дії. Проте вже навесні наступного року їх було поновлено.

Влітку 1649 р. козаки оточило поляків під Збаражем, але через зраду кримського хана останні зуміли вийти з оточення та нав'язати українцям Зборівський мир, який мав компромісний характер [3, с. 131]. З одного боку, поляки повертали контроль над Західною Україною, проте з іншого, вони були змушені визнати існування Гетьманщини. Спроби Б. Хмельницького знайти нового союзника (Москва, Молдова) успіху не мали і після чергового відновлення військового проти-

стояння йому знову довелося звертатися за допомогою до хана Іслама-Гірея.

Військова кампанія 1651 р. розпочалася у лютому, коли польські війська на чолі з Мартином Калиновським порушили умови Зборівського миру і розпочали новий наступ на позиції козаків. Станом на травень 1651 р. головні сили Б. Хмельницького розташувалися під Зборовим у очікуванні польських військ. Але так як, король обрав інший напрямок наступу – через Сокаль і Дубно, гетьман розгорнув свої війська у напрямку Берестечка (тепер Горохівського району Волинської області) [4, с. 209].

Затримка кримського хана, позбавила Б. Хмельницького можливості перехопити ініціативу. Українське військо чисельністю в 100-110 тис. (за даними інших джерел 40-50 тис.) з 120 гарматами залишалось без дій [7, с. 42]. Через невизначеність подальших планів та брак продовольства, почав занепадати бойовий дух козацьких частин.

26 травня 1651 р. на чорній раді більшість во-яків підтримала гетьмана у його бажанні продовжувати боротьбу до перемоги. Під час підготовки до вирішального бою вживалися заходи щодо зміцнення рубежів, полки розташувалися по своїх місцях і приводились в бойове положення: Київський полк полковника М. Поповича (2,5 тис.) розташовувався в районі Чернобиля; Лоевський привіз тримав полк С. Пободайла; в Стародубі залишилися частини полковника М. Небаби [4, с. 154-155].

У таборі у Колодному, крім козаків, знаходилося ще повстанці з селян. Їх точна кількість до сьогодні є дискусійною, проте сучасні польські історики, беручи до уваги кількість всього населення, на охоплених повстанням землях України та інші обставини визначають загальну чисельність армії Б. Хмельницького у Колодному близько 60 тис. чоловік. Також гетьман мав під Берестечком 40 гармат, з них 18 важких, які згодом потрапили до рук шляхти [5, с. 88].

Організація війська не перетерпіла суттєвих змін у порівнянні з початком XVII ст.: полк козацької піхоти з 2000 чоловік ділився на 4 роти по 500 чоловік кожна. Роти ділились на сотні, сотні на курені або ряди по 10 чоловік у курені. Полком командував полковник, ротами у реєстрових полках – поручник, половиною роти (250 чоловік) – осавул, сотнею – сотник, куренем – отаман. В складі полку, крім того входило 4 хорунжих, 4 сурмачі, 4 довбуші, 12 пушкарів, 20 візників [1, с. 202].

Діяльність польської сторони напередодні битви була спрямована на комплектування і упорядкування війська, подолання матеріальних труднощів і здобуття певної інформації про плани козаків. М. Потоцький 12 травня привів у Сокаль 7-тисячне військо, водночас, разом з королем 17 травня прибуло ще 6 тис. чоловік. Згодом, з королівськими військами з'єдналися рештки армії М. Калиновського розбитої у поході (біля 7 тис.) [5, с. 74]. Протягом травня – першої половини червня 1651р. кількість регулярних королівських і найманих іноземних військ у таборі під Сокалем постійно зростала і до 12 червня армія вже була в основному укомплектована, до того ж у таборі, крім королівської армії, знаходилося до 10 тис. приватних магнатських військ [5, с. 73].

15 червня 1651 р. поляки виступили у напрямку Берестечка і після переправи через р. Стира, вони отаборилися за 1,5-2 км від її берегу. Зайняті ними позиції дозволяли провести атаку кіннотою. 23 червня до козаків нарешті приєдналися татарські кіннотники Ісляма-Гірея (30-40 тис.) і 25 червня українсько-татарське військо теж вирушило в похід [7, с. 43]. Вночі 28 червня союзники почали переправу через р. Пляшівку. Вже наступного дня на світанку передові татарські підрозділи вступили у сутичку з поляками, що і розпочало Берестецьку битву.

Після перших сутичок, українсько-татарське військо спробувало атакувати правий фланг польської оборони, а згодом – лівий. Коронний гетьман А. Конєцпольський підвечір перейшов у контрнаступ, відкинувши кримсько-українську кінноту. В цьому бою загинуло близько 100 татар. Ударні сили кримсько-української кінноти вночі здійснили переправу в районі Козина, та почали захоплювати пасовища. Ян Казимир на військовій раді ухвалив рішення кинути в бій кінноту і дати відсіч війську ворога, але цього дня плани польської сторони зазнали невдачі. В бою загинуло 300 поляків, декілька муз і Тугай-Бей з боку татар [7, с. 44].

28 червня 1651 р. почалися бої гарцівників. Наступного дня поляки організували масштабний наступ на позиції козаків. Але фланговий контрудар козаків, звів нанівець наступальні потуги противника. Проте ситуація погіршувалася напруженістю у стосунках між ханом та Б. Хмельницьким. Тогочасні джерела свідчать, про появу 29 червня в польському таборі слуги Іслям-Гірея. Німецький офіцер Й. Хартунг, згадував що, хан пропонував королю змиритися, проте за іншими даними, начебто король заплатив ханові гроші і дозволив брати ясир у разі припинення підтримки українців [2, с. 214].

30 червня король приймає рішення вишикувати армію до бою. Знищивши мости через р. Стир, він почав виводити своє військо в поле. У центрі було вишикувана артилерія, трохи позаду розташовувалася піхота, а за ними – корогви кінноти, драгунів, рейтарів. Командував центром особисто король. Бойова лінія фронту розтяглася на 8-9 км [1, с. 158].

Б. Хмельницький цього дня обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі розташовувався основний табір, захищений десятма рядами возів. Його прикривали: з лівого боку – менший табір; з правого – два менші табори. На правому фланзі була розташована кіннота, на лівому фланзі війська татар. Бойова лінія фронту простягалася на 7-7,5 км.

Опівдні хан імітував атаку на праве крило поляків, а король з свого боку заборонив війську втягуватись в зустрічний бій. Згодом польська артилерія провела обстріл українсько-кримських позицій, після чого загони коронного гетьмана І. Вишневецького перейшли в атаку. Їм вдалося вдертися в середину одного з таборів, але українці зупинили польську кавалерію і розпочали організований відступ [4, с. 210]. З метою завадити цьому маневру, король перекидає туди німецьку піхоту К. Хубальда, полк Я. Замоського та інші підрозділи. Спільними зусиллями вони відтіснили українців і татар. В цей момент хан мав провести

стрімку атаки, але не зробив цього. З огляду на це, поляки перейшли у наступ на центральному напрямку [6, с. 159-160]. Становище українців стало критичним. Унікаючи оточення гетьман організовує відступ до р. Пляшівка. Ввечері бій затих.

Вночі Б. Хмельницький спробував наздогнати хана та повернути його назад. Іслям-Гірей пообіцяв направити військо на допомогу оточеним, але він не стримав свого слова: послана ним частина поскаржилася на дощ і повернулася, а після цього хан фактично полонив Б. Хмельницького та відступив на південь України [6, с. 160]. Лише 11-12 липня Іслям-Гірей повернув свободу гетьману, який почав негайно формувати полки для звільнення обложених.

За відсутності гетьмана генеральна старшина не спромоглася опанувати ситуацію, встановити дисципліну, укріпити табір розробити чіткий план дій. Психологічний стан козацтва залишав бажати кращого, зростало недовір'я між старшиною та низами. Поляки знали про події серед козаків і поступово стискали кільце оточення навколо них. Із Бродів було перекинуто важку артилерію, що завдавала суттєвої шкоди козацькому табору. Частина польського війська перейшла на правий бік р. Пляшівки, щоб і звідти завдати удари по козакам.

Всупереч несприятливим обставинам, старшина вирішила вивести табір з оточення. Козаки побудували мости на річках, – не шкодуючи ні возів ні різноманітної військової амуніції, щоб загатити болота. З 8 липня вояки почали його залишати. Підготовлений на 10 липня відхід війська через р. Пляшівку, розпочався вдало. Богун із кількома тисячами перейшов за річку, здавав полякам несподіваного вдару та захопив деякі їх позиції. Полковнику також вдалося вивести майже всю артилерію [6, с. 161]. Проте, селяни, що знаходилися у таборі, не зрозуміли цих маневрів. У обозі спалахнула паніка, під час якої загинуло близько 4-8 тис. осіб.

Як свідчить знаний український історик В. Антонович: «...берестецька кампанія обійшлася козакам вельми дорого: не тільки польські, але й сторонні історики свідчать, що козаків побито у ній від тридцяти до сорока тисяч. Козацька справа, здавалося, зовсім прогнала, але-ж що вона держалася не на самій тільки козащині, а більше на народних інстинктах, була щиро народна, то вона не могла програти. Енергія народної маси, як і раніше, підперла її і провадила її долі» [1, с. 131].

Болючі наслідки битви під Берестечком та наступ литовців на Київ, що загрожував козакам новим оточенням, змусили Б. Хмельницького, який тільки-но повернувся з татарського полону, піти на підписання 28 вересня 1651 р. Білоцерківської угоди [5, с. 162]. Її умови зводили автономію Української держави нанівець. Територія Гетьманщини обмежувалася Київським воєводством; реєстр зменшувався до 20 тис.; козаки отримали право проживати тільки в королівських маєтках Київського воєводства; всі хто залишився за межами реєстру мали повернутися до своїх панів; шляхті та урядникам повертали їх маєтки; гетьман підлягав владі коронних гетьманів, а Україна розривала союз із Кримом; зберігалася вольності православної церкви; до-

зволюлося повернення євреїв та відновлювалися їх орендні права тощо. Реалізація цієї угоди загострила ситуацію в козацькій Україні [5, с. 163].

Висновки. Отже, з огляду на з'ясовані нами факти, можна зробити висновок, що битва під Берестечком мала доленосне значення не тільки для певного етапу Національно-визвольної боротьби але й для подальшої долі української державності в цілому. Хід подій у цій битві в черговий раз переконує, що тільки за умови єдності різних верств українського населення можна розраховувати на позитивний результат боротьби. Також слід усвідомлювати, що завжди передусім слід сподіватися на власні сили, бо со-

юзники, як це сталося у випадку з кримським ханом, у будь-який момент можуть зрадити, керуючись власними інтересами.

Втім, не зважаючи на те, що наслідки битви під Берестечком виявилися негативними для української сторони: козаки втратили значні території Гетьманщини, зменшився їх реєстр, це протистояння стало тим необхідним досвідом, який став при нагоді вже майбутнім поколінням борців за волю та незалежність України. Мужність і героїзм козаків живуть у народній пам'яті. У наші дні у с. Пляшева на Рівненщині діє державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви».

Список літератури:

1. Антонович В. Коротка історія козаччини: з ілюстраціями і картою України / В. Антонович. – Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна, 1912. – 232 с.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Ін-т історії України, Канад. ін-т укр. студій; [упоряд.: Ю. Мицик; редкол. В. Брехуненко та ін.]. – Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства. – Т. 2: 1650–1651 рр. – 2013. – 703 с.
3. Задорожній О. Військо Запорозьке часів Гетьманства Богдана Хмельницького як державне утворення: проблеми визначення міжнародно-правового статусу / О. Задорожній // Вісник Маріупольського державного університету. – Маріуполь: Вип. 5. – 2013. – С. 128–136.
4. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич. – Львів: видавництво Івана Тиктора, 1936. – 489 с.
5. Свешніков І. Битва під Берестечком / І. Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
6. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – Київ: Наукова думка, 1997 – 193 с.
7. Чуприна В. Хмельниччина (1648–1657 рр.) / В. Чуприна, З. Чуприна. – Львів: Світ, 2003. – 175 с.

Закоморный Я.О.

Харьковский национальный университет внутренних дел

БИТВА ПОД БЕРЕСТЕЧКОМ: ПЕРЕЛОМНЫЙ МОМЕНТ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ (1648–1657 ГОДА)

Аннотация

В статье исследуются вопросы, связанные с одной из ключевых битв Национально-освободительной войны – битвы под Берестечком. Автор анализирует как политические, так и военные факторы, повлиявшие на ее ход. Эта битва имела действительно переломный характер и существенно изменила дальнейший ход войны. Поражение в ней лишило казаков стратегической инициативы. Автор доказывает, что среди причин этого, не только измена Крымского ханства, но и отсутствие доверия в союзности с низким уровнем координации собственных действий внутри казацко-крестьянского войска.

Ключевые слова: Берестечко, битва, казаки, татары, национально-освободительная война.

Zakomorny Ya.O.

National University of Internal Affairs

THE BATTLE NEAR BERESTECHKO: THE TURNING MOMENT OF THE NATIONAL LIBERATION WAR (1648–1657)

Summary

This paper examines issues related to one of the key battles of the National Liberation War – the Battle near Berestechko. The author analyzes both political and military factors that influenced its course. This battle was really crucial nature and significantly changed the future course of the war. Defeat it deprived the Cossacks strategic initiatives. The author argues that among the reasons for this, not only a betrayal of the Crimean Khanate, but lack of confidence and poor coordination of their actions within the Cossack-peasant army.

Keywords: Berestechko, battle, Cossacks, Tatars, The National Liberation War.